

KODŲ KAITA JONIŠKIEČIŲ ŠNEKAMOJOJE KALBOJE

RITA URNĖŽIŪTĖ

§ 1. Šio apžvalginio straipsnio tikslas – apibūdinti naujausius pokalbio kodų kaitos tyrimus ir keliais konkrečiais pavyzdžiais parodyti, kaip remiantis aptariamąja teorija galima tirti dvikalbių ir daugikalbių bendruomenių šnekamąją kalbą, tarmių ir šnektų, tarmių ir regioninių interdialektų, tarmių ir bendrinės kalbos sąveiką.

§ 2. Kodų kaitos (angl. *code-switching*) sąvoka lietuvių kalbotyroje nėra visai nauja (žr. Pažūsis, 1980, 22–33; SKK 79–78; Grumadienė, 1996, 194–195; Karaliūnas, 1997, 320–326 ir kt.). Šio reiškinio suvokimas ir apibrėžimas užsienio kalbininkų darbuose pastaraisiais dešimtmečiais yra gerokai kitęs, tad natūralu, kad ir mūsų kalbininkai kodų kaitą apibrėžia įvairiai. Kiek skiriasi ir mūsų autorių vartojami terminai: *kodo keitimas*, *kodo* (ir *kodų*) *kaita*, net *kodų perjunginėjimas*¹. Viename iš pirmųjų (ir išsamiausių) šios temos straipsnių lietuvių kalba dvikalbio žmogaus kodo keitimas apibūdinamas kaip kitos kalbos vienetų įterpimas arba ištinis perėjimas nuo vienos kalbos prie kitos (Pažūsis, 1980, 22). Čia remiamasi E. Haugeno pateiktu trinarium kontaktuojančių kalbų sąveikos reiškinių skirstymu (kodo keitimas, interferencija ir integracija) ir teigiama, kad „kodo keitimo terminas nusako pakaitinį dviejų kalbų atkarpų vartojimą šnekoje, kai vienos kalbos vienetai funkcionuoja netgi visiškai neadaptuoti kitos kalbos atžvilgiu“ (Pažūsis, 1980, 24). Kitur tokį pakaitinį vartojimą bandoma diferencijuoti: „[...] kodų kaita – staigus perėjimas nuo vienos kalbos prie kitos pokalbio metu, be to, vienos kalbos vienetų perkėlimas į šneką kita kalba (pavyzdžiui, *Žinai, gavau laišką do vostrebovanija. Sveikas, Rimai! Eini cherchez la femme?* ir pan.)“ (Karaliūnas, 1997, 354)². L. Grumadienės pateikiamas apibrėžimas skatina

¹ Tiesą sakant, ir užsienio kalbininkų darbuose, kuriuose nagrinėjama dviejų ar daugiau kalbų ar kalbos atmainų sąveika, aptinkama didelė terminų įvairovė, plg. angl. *code-alternation*, *code-mixing* (ir *mixed code*), *code-shifting*, *code-switching*. Ne visi autoriai vienodai supranta ir šiomis sąvokomis įvardijamus reiškinius. Lietuviškai rašant apie kelias kalbas ar kalbos atmainas vartojančių žmonių kalbą vertėtų skirti *kodo keitimą* apskritai (žr. L. Pažūsis apibrėžimą; tai būtų platesnė sąvoka) ir *kodų kaitą* (suvokiamą pokalbio lygmeniu; tai būtų siauresnė sąvoka). *Kodų kaitos* nereikėtų tapatinti ir su *kalbos pa(s)rinkimu* (angl. *language choice*).

² Beje, ne visuose mūsų kalbininkų darbuose, kur bandoma apibrėžti kodų kaitą, pateikiama konkrečių pavyzdžių.

drąsiau kalbėti ne tik apie skirtingų kalbų, bet ir apie skirtingų tos pačios kalbos atmainų kodų kaitą: taip vadinamas reiškinys, „kai į sakinį ar pasakymą įterpiama kitos sistemos (nebūtinai kitos kalbos) ar posistemės lyčių“ (1996, 194; remiamasi N. C. Dorian).

§ 3. Negausiuose lietuvių kalba pasirodžiusiuose apžvalginio pobūdžio darbuose³ norima ne tik apibrėžti kodų kaitą, bet ir nusakyti šio reiškinio priežastis, aplinkybes bei padarinius. Tiesa, čia dėmesys paprastai krypsta ne į patį kodų kaitos mechanizmą, bet į jį lemiančius ar skatinančius veiksnius: pokalbio temą, pašnekovų socialinius vaidmenis (žr. Grumadienė, 1996, 194). S. Karaliūnas aptaria komunikacijos akto veiksnius: dalyvius, pokalbio temą („keičiasi pokalbio tema – keičiasi ir kodai“), tikslus, vietą, pranešimo perdavimo būdą (vad. kanalą), ir daro išvadą, kad „realios, kasdieninės komunikacijos sąlygomis šie veiksniai kiekvieną kartą veikia drauge, bet vienas kuris vyrauja ir galiausiai lemia kalbos parinkimą“ (Karaliūnas, 1997, 321–326; taip pat žr. Marcinkevičienė, 1994, 48–51)⁴.

Kodo keitimo mechanizmas nuodugniausiai aptartas L. Pažūsis (1980, 22–33). Autorius, nagrinėdamas JAV ir Kanados lietuvių išievių šnekamosios kalbos pavyzdžius, kelia nemaža aktualių klausimų: kuo kodo keitimas skiriasi nuo skolinimo (angl. *borrowing*), kaip tai susiję su įvairiais kalbos lygmenimis, kas lemia kodo keitimo vietą⁵ ir kt. Straipsnyje nagrinėjami morfologiniai kodo keitimo aspektai. Apie kodų kaitą pokalbio lygmeniu nekalbama⁶.

³ Turimi omenyje ir mūsų autorių, ir verstiniai darbai.

⁴ Šie autoriai daugiausia kalba apie vadinamąjį socialinį ar sociokultūrinį pokalbio kontekstą (terminas, rodos, nėra tvirtai nusistovėjęs) ir kodų kaitą pirmiausia sieja su socialiniais pokalbio dalyvių vaidmenimis ir tema. Tiesa, minima, kad „bendravimo kodas gali kisti net ir tu paties pokalbio metu“ (Marcinkevičienė, 1994, 50), tačiau konkretesnių pavyzdžių nepateikiama.

Viename iš šiuo metu Lietuvoje populiariausių sociolingvistikos vadovėlių kodų kaita taip pat pirmiausia siejama su pokalbio dalyvių vaidmenimis (Bell, 1980, 147) – tai esąs „lingvistinis vaidmenų kaitos atitikmuo“. Norėdamas apibrėžti kodų kaitos mechanizmą, R. Belas kalba apie dvejopas taisykles: sociolingvistines, apibūdinančias socialinius kalbos pasirinkimo veiksnius, ir psicholingvistines, apibūdinančias psichologinius kalbos pasirinkimo veiksnius. Socialinius kalbos pasirinkimo veiksnius siūloma nagrinėti remiantis Hymes'o akronimu SPEAKING, o psichologiniai veiksniai siejami su verbaliniu planavimu (Bell, 1980, 186–187). Dėl kalbos pa(si)rinkimo veiksnių dar žr. Hymes, 1974, 45–66, 103–105; Spolsky's, 1994, 76–81.

⁵ Šių mintį reikėtų pacituoti ištisai: „Kodo keitimo vieta lingvistiniu požiūriu, žinoma, nėra atsitiktinė. Sintaksinės frazės ribos paprastai laikomos tinkamiausiais kodo keitimo taškais. Be abejo, iš vienos kalbos į kitą gali būti persijungiama tarp sakinių, tarp pagrindinio ir šalutinio sakinio ir pan.“ (Pažūsis, 1980, 25). Čia aptariami dalykai kitur buvo pavadinti išorine (1) (angl. *intersentential*) ir vidine (2) (angl. *intrasentential*) kodų kaita (1. *Sí, pero le hablo en espanol. When I don't know something I'll talk to her in English; 2. You know they walk que ellas se comen el aisle completo*; pavyzdžiai iš Zentella, 1990, 76). Nustatyta, kad visur, kur tik esama vidinės kodų kaitos, išorinė kodų kaita yra savaime suprantamas dalykas. Bet ne visoms situacijoms ar bendruomenėms, kur aptinkama išorinė kodų kaita, būdinga ir vidinė kodų kaita (Auer, 1998, 3).

⁶ Tai bus nulėmęs pasirinktasis šaltinis – A. Margerio angliškųjų skolinių žodynas (Margeria A., Amerikos lietuviai ir angliškųjų skolinių žodynas, Chicago, 1956).

§ 4. Pastaraisiais dešimtmečiais kodų kaita domisi didelis būrys užsienio kalbininkų. Ši tyrimų kryptis yra išaugusi iš struktūrinės fonologijos, informacijos teorijos ir bilingvizmo studijų (Alvarez-Caccamo, 1998, 30–32). Kalbos keitimo, koegzistuojančių fonologinių sistemų ir informacijos teorijos, kur kodo terminas jau buvo vartojamas, ryšį pirmasis įžvelgė R. Jakobsonas. Iš pradžių kodo sąvoka sieta ne su realiu kalbėjimu, bet su žmogaus psichika: su reiškiniais, vykstančiais smegenyse, kai dekoduojamas gautas pranešimas ar koduojamas siunčiamas pranešimas.

Iš bilingvizmo tyrėjų pirmasis kodų kaitos terminą pavartojo H. Vogtas (1954), nors į patį reiškinį jau anksčiau buvo atkreipę dėmesį E. Haugenas ir U. Weinreichas. Remiantis H. Vogto apibrėžimu, „kodų kaita greičiausiai yra ne lingvistinis, bet psichologinis reiškinys, o jo priežastys akivaizdžiai ekstralingvistinės“ (Vogt, 1954, 368). Kitiems mokslininkams (E. Haugenui, U. Weinreichui ir kt.) labiau rūpėjo ne šio reiškinio priežastys, o tai, kuri kalba konkrečioje kalbėjimo atkarpoje vartojama. Per beveik keturis dešimtmečius būta įvairių kodų kaitos apibrėžimų ir pats reiškinys tirtas gana įvairiai (platesnę istorinę apžvalgą žr. Alvarez-Caccamo, 1998; Li Wei, 1998, 156–164). Vis dėlto iki devintojo dešimtmečio daugumos mokslininkų dėmesys krypo į ekstralingvistinius kodų kaitos veiksnius.

Naujausi kodų kaitos tyrimai neatsiejami nuo P. Auerio (darbų sąrašą žr. Li Wei, 1998, 174–175) ir C. Myers-Scotton pažūrų.

C. Myers-Scotton (1993) „žymėtumo teorija“⁷ siekiama paaiškinti socialinę kodų kaitos motyvaciją. Kodų kaita esanti pokalbio dalyvių teisių ir pareigų sistemos (angl. *rights-and-obligations set*, sutr. *RO set*) rodiklis. Žmonės visada laikosi tam tikrų vaidmenų schemų ir visuomeninio elgesio (taip pat ir kalbinio elgesio) normų. Tos schemas esančios nežymėtoji teisių ir pareigų sistema, nežymėtasis pasirinkimas. Nukrypimas nuo laukтино elgesio laikomas žymėtoju pasirinkimu. Pokalbio dalyviai patys jaučią, kaip derinti šiuos dalykus: ar kodo pasirinkimas turįs atitikti lauktiną teisių ir pareigų sistemą, ar jos nebūtina paisyti. Tačiau ši teorija smarkiai kritikuojama, nes ji perdedanti ekstralingvistinius veiksnius, pateikianti statišką kodų kaitos vaizdą ir skatinanti tyrėją remtis savo išankstine nuomone apie teisių ir pareigų sistemas, kodų vertę, socialinę kodų kaitos reikšmę.

P. Auerio darbai yra vadinamosios pokalbio kodų kaitos (angl. *conversational code-switching*) tyrimų pagrindas (plačiau žr. Auer, 1998; Li Wei, 1998). Paprastai tariant, „žymėtumo teorijos“ šalininkams labiau rūpi, kodėl kodų kaita atsiranda, o antrosios krypties šalininkai pirmiausia stengiasi parodyti, kaip pereinama prie kito kodo, ir tik paskui aiškintis, kodėl. Siekiama nuosekliai atskleisti, kaip pokalbyje ar jo atkarpoje pasirenkama viena iš galimų rinktis kalbų, ir žiūrima, ar tai turi įtakos tolesniam to paties ar kito kalbėtojo pasirinkimui⁸.

⁷ Apie ją šiek tiek rašyta SKK 78.

⁸ Pokalbio kodų kaitos tyrėjams labai svarbu kuo tiksliau patikti turimus duomenis: transkribuojant žymėti visas pauzes (pageidautina nurodyti jų trukmę), pasitaisymus, mykimus, juoką ir t. t., aiškiai

1 pavyzdys⁹

1A padařãũ. ľřvada. | kad_mũ.su. | vã.gõnaz gefã.uses\ //

2 B řtũ. ? //

3A sakãũ. | padařãũ. vã.võda. | kad_mũ.su. | vã.gõnaz gefã.uses\ // a_u.nl.x | vsie_stũ. liki gřã.znãje\ //

Kalbasi dvi traukinio palydovės A ir B. B klausimas skatina A keisti kodą. Žodis *ľřvada*, kuris 1 atkarpoje buvo pasakytas kylančiąja intonacija ir prieš pauzę, 3 atkarpoje išverčiamas į rusų kalbą, pati „išvada“ pakartojama lietuviškai, bet „pagrindžia“ rusiškai. Pokalbis tęsiasi – A prie lietuvių kalbos nebegrįžta.

P. Aueris perėmė ir išplėtojo J. Gumperzo suformuluotas kontekstualizacijos (angl. *contextualisation*) ir kontekstualizacijos būdo (angl. *contextualisation cue*) sąvokas. Kontekstualizacija apibūdina kalbėtojų bendravimo strategiją, kurią jie pasitelkia taikydami savo elgesį prie visuomenės priimtų normų ir atkreipdami tiesioginių pašnekovų dėmesį į socialinį ir situacinį pokalbio kontekstą. Kontekstualizacijos būdų paskirtis – atskleisti pokalbio dalyvių orientaciją vienas kito atžvilgiu, parodyti jų socialinę padėtį ar pažiūras, pažymėti pokalbio atkarpos pabaigą ar temos pusių ir kt. P. Auerio teigimu, kodų kaita nagrinėtina kaip vienas iš kontekstualizacijos būdų. Svarbi mintis, kad kontekstas nėra iš anksto duotas dalykas, galintis lemti kalbos ypatumus – veikiau jį nuolat kuria, palaiką ir keičia patys pokalbio dalyviai (Li Wei, 1998, 163–164). Todėl reikia parodyti, ar kodų kaita yra svarbi patiems pokalbio dalyviams, t. y. ar vieno pavartotos kitos kalbos ar kalbos atmainos elementas skatina antrajį keisti savo kalbą. Toks požiūris riboja tyrėjo makrosociolingvistines interpretacijas ir skatina atmesti išankstines nuostatas.

Ilgą laiką beveik visi kodų kaitos tyrėjai, remdamiesi išankstinėmis savo kaip kalbos specialistų nuostatomis, buvo linkę tapatinti kodą ir kalbą ar kalbos atmainą. Pokalbio kodų kaitos tyrėjai tokias pažiūras atmeta. Pirmiausia reikia suvokti pačių kalbos vartotojų nuostatas ir vertinimus, todėl lygybė *kodas=kalba (kalbos atmaina)* ne visada tinka.

Vienu balsu pripažįstama, kad tyrėjams visada iškyla sunkumų, kai pokalbyje susiduria dvi struktūriškai ir genetiškai artimos kalbos ar kalbos atmainos. Kartais spe-

pažymėti atkarpas, kur du ar keli žmonės kalba vienu metu. Kiekviena nauja pokalbio dalyvio teksto atkarpa (angl. *turn*) numeruojama. Glaustai aptariamose pokalbio aplinkybės ir apibūdinami jo dalyviai.

Duomenys kaupiami labai įvairiai: informantai apklaunami tradiciniu būdu pagal specialias anketas, kelių informantų prašoma pasiūnėti kokia nors tema, gaudomos pokalbių viešose vietose nuotrupos, kartais naudojamos slapto mikrofonu, taip pat nagrinėjami radijo pokalbių ir taksi užsakymų įrašai ir kt.

⁹ Žvaigždute žymimi pokalbiai iš „lauko užrašų“ (čia ne visada spėta nurodyti intonaciją), jei žvaigždutes nėra, siřruota iš magnetofono juostos. Retintas řriftas rodo nukrypimus nuo lauktinų normų, ženklas „[“ rašomas, kai pokalbio dalyviai šneka vienu metu, „[...]“ žymi praleistas vietas, „[jk.]“ – juoką. Iš magnetofono įrašų pateikiama pavydžių iš autorės (R.) pokalbių su joniškėčiais Vita Augustauskienė (V., g. 1963 m. Jõniřkyje) ir Kęstuciu řiurna (K., g. 1964 m. Mclnių k.). Vienas iš pagrindinių „lauko užrašų“ informantų – Stasys Urnėžius (S., g. 1930 m. Linkaičių k.; čia kalbama Rudiškių šneka; apie ją žr. Navickaitė-Borickienė, 1971).

cialistas gali manyti, kad pokalbyje kaitaliojamos kalbos atmainos yra labai panašios, o kalbos vartotojams tie skirtumai pasirodo reikšmingi ir perėjimas nuo vienos kalbos atmainos prie kitos jiems yra kontekstualizacijos būdas (plg. italų šnekamosios kalbos ir Sicilijos tarmės kodų kaitos tyrimą: Alfonzetti, 1998).

Naujausiuose P. Auerio darbuose kodų kaita vertinama kaip viena iš mišrių kalbų susidarymo prielaidų. Kreimiantis pokalbio kodų kaitos teorija bandoma paaiškinti, kaip atsiranda pidžinai ir kreolinės kalbos¹⁰. Kodų kaita gali tapti tam tikros bendruomenės kalbinio elgesio norma ir būti šios bendruomenės narių tapatybės rodiklis. Kalbos bendruomenėje, kurios nariams tenka dažnai kaitalioti kodus, ilgainiui susiklostąs vadinamasis „mišrusis kodas“ (angl. *mixed code*)¹¹. Kodų kaita netenka savo kaip kontekstualizacijos būdo paskirties. Pirminė kodų kaitos funkcija (daryti įtaką tolesniam kalbos pasirinkimui) čia nublanksta. A kalboje gausėja B kalbos skolinių, neretai tie skoliniai ateina su platesniu kontekstu: pavyzdžiui, B kalbos daiktavardžiai su B kalbos prielinksniais, būdvardžiais ar prieveiksmiais ir pan.; ypač dažnai iš B kalbos skolinamasi vadinamųjų diskurso žymiklių (angl. *discourse markers*)¹². Tačiau ir čia galima kodų kaita: pokalbyje pereinama nuo „mišriojo kodo“ prie „grynojo kodo“ ir atvirkščiai.

Nors pokalbio kodų kaitos tyrėjai tebediskutuoja dėl sąvokų ir metodų, jie gana optimistiškai įsivaizduoja šios tyrimų krypties ateitį ir tikisi savo darbas prisidedą prie naujos lingvistinės teorijos kūrimo. Manoma, kad tyrimams reikėtų suteikti diachroninę perspektyvą – aiškintis, kaip kodų kaita susijusi su individo, grupės bei visuomenės kalbos pokyčiais. Keliamas klausimas, ar tai esąs kalbos kūimo veiksnys ir žingsnis kalbos nykimo ar praradimo kryptimi. Taip pat siūloma analizuoti, kaip išmokstama kodų kaitos ir kaip įvairios kalbėtojų grupės ją įtvirtina, kaip įvairuoja individų ir visuomenės grupių kodų kaita (Franceschini, 1998, 66). Neseniai susidomėta vaikų kodų kaita. Tarp naujausių darbų minima ir studija, kurioje nagrinėjama kodų kaita Luko evangelijoje ir Apaštalių darbuose (Watt J. M. Code-Switching in Luke and Acts, 1997).

§ 5. Pokalbio kodų kaitos tyrimai skatina kitu žvilgsniu pažvelgti ir į menkliau aprašytas lietuvių kalbos atmainas: regioninius interdialektus ir miestų kalbą. Kad rei-

¹⁰ Plačiau šie dalykai dėstyti dr. B. Wiemerio paskaitose VU 1998 m. pavasarį.

¹¹ Beje, kad patys žmonės jaučia esant „mišrių kodų“, rodo ir jų vartojami tų kalbos atmainų pavadinimai, pvz.: *Finglish, Chinglish, Tex-Mex, Spanglish* (Zentella, 1990, 76), plg. ir *išgriuvusi kalba* (Girdenis, 1996, 112), joniškietės V. „terminas“ [kalba] *per viduri*, t. y. nei tarmė, nei bendrinė kalba.

¹² Diskurso žymikliais paprastai laikomi žodžiai ar žodžių junginiai, vartojami pokalbiui pradėti, palaikyti ar baigti, pritarimui ar nepritarimui reikšti, pokalbio temos postūkiui žymėti ir pan. Pavyzdžiui, anglų kalbos diskurso žymiklių funkcijas gali atitikti jaustukai *oh*, „ak! o!“, *well*, „na, taigi“, jungtukai *and*, „ir“, *but*, „bet, tačiau“, *or*, „ar, arba“, *so*, „dėl to, todėl“, *because*, „kadangi, todėl, kad, nes“, prieveiksmiai *now*, „dabar“, *then*, „tada, tuomet, paskui“, *here*, „čia“, *there*, „ten“, leksikalizavęsi žodžių junginiai *y'know*, „žinai“, *I mean*, „turiu omeny“, veiksmazodžiai *see*, „matai“, *look*, „žiūrėk“, *listen*, „klausyk“ (bet ne *hear*, „girdėk“), *say*, „sakyk“ (bet ne kiti kalbėjimo veiksmazodžiai) ir kt. (plačiau žr. Schiffrin, 1987, 327 ir kt.). Toliau aptariamose joniškietišių kalbos pavyzdžiuose šiuo atveju reikėtų kreipti dėmesį į dalelytes *jā, jō, tēlp, tālp, gāl ir gāl*, veiksmazodžių variantus *sākāū ir sakāū; mātai ir matai; žīnai, žēnai, žōnai ir žīnai*, prieveiksmių variantus *gērai, gārē ir gārēai; tīkrai, tēkrai, tōkrai ir tīkrai* ir kt.

- 3 K. *taĩ.pj* | *o_paskuĩ_jãu pagalvõ_ji* | *nežinãu* | *gaĩ_jũ.ms čèi geĩđũ bú.tu.*
/ ar ė ar_tená.i | *ateĩ.kiĩ* | *pasakĩ.su* || *nu_kaskaĩpj_jãu [jãu_regul-*
kalbẽtĩ | *kaškõks actũms* | *[a_nẽ? //*
- 4 R. [*kai(p)_pareigũ_ŋc*] tõi
- 5 K. [*taĩ.pj* | *jãu_pãc*] *pagalvõ_ji* | *kãd-ã ė kad_vištieks táu*
ĩrĩ.dera trũputi. | *trũputi.gražãũ* | *kalbẽtĩ \\ ar.ba i_pacĩ šltas* | *šltas.pãštebil* |
kãdã mãtai | *pãz žnõgũs* | *ã_taip* | *bet_kaip* //
- 6 R. *ŋyĩĩ* |
- 7 K. *ti_gãĩ čèi* | *galẽ:si dúoĩ * | *ma.(ĩ)_nesvaĩbũ * | *a_čèi* | *a_čèi* | *nežõnãũ* ||
- 8 R. *nekõĩkrẽčelĩ* | *a_nẽ* | *kãt_šnãk* |
- 9 K. [*taĩ.p * | *kãd_ar.ba šnãk*] | *čẽ_nežõnãũ* |
aš_ateĩsu | *jẽi_bõs laĩkai* | *ar_[kãip* |
- 10 R. [*teĩp_teĩp_teĩp*] //
- 11 K. *nu_ateĩ.kite* | *jẽi_turẽ:sit laĩ.kõ* | *ar_kãip* | *užẽĩ.kitĩ pas_manẽ* |
wa_tadã laĩđũ pãštebil | *kãd_kãip_jis kaĩ.ba * | *ir_pagalvõ_ji* | *nẽ* | *tãu vištieks*
reĩkẽ.tu.kalbẽ(T) | *[trupũti.*
- 12 R. [*kãd_nelaitã.tu.* | *gãĩ tõi*] | *supraĩti* | *ka_tũ nebũ.tum*] [*jieĩ* |
- 13 K. [*tõi*]
pãĩ | [...].

Joniško valdininkas K. (baigęs VU liuanistiką) atsako į klausimą, kuria kalbos atmaina jam patogiausiai bendrauti su gyventojais. 1 atkarpoje K. imituoja savo tarmišką kalbeseną (čia nedera tik *gaĩ* ir *wẽ* | su kietu priebalsiu | – seniesiems vietos žmoniems būdinga *gãĩ* ir *wẽĩ*). 7 ir 9 atkarpoje pamėgdžiojami tarmiškai kalbantys žmonės (beje, sakoma *gãĩ*). 3 ir 11 atkarpose K. parodo, kaip jis stengiasi kalbėti bendrine kalba, o 5 atkarpoje sieja savo vartojamą kalbos atmainą ir šiuo metu einamas pareigas. Kartu prieš citatą 3 atkarpoje ir po citatos 11 atkarpoje vartojama ir daugiau šnektaisi nebūdingų formų (*taip* | *o_paskuĩ*; *wa_tadã laĩđũ pãštebil* | *kãd_kãip_jis kaĩ.ba*).

4 pavyzdys

- 1 V. *ne_tai bæ_ã.bejõ* | *dažnãuseĩ* | *tai_špelõ_ĩ* | *iš_pavaĩdẽ.s* | *atvažioĩ*
iš_kur_nõrs | *jõ. * | *ar_jũ:s* | *ne_iš_tõ_ kã.imõ?* | [*jk.*]
- 2 V. [... | *ar_nẽ_iš_tãn*] | *wa ė tãn_bũ.wõ tõiẽĩ* | *kãd_iš_kĩ.tõ miẽstõĩ*
taip_atvažẽ.ve.(z) žnõgũs //
- 3 R. *ãĩškũ* |
- 4 V. *tãn_wa mã.nõ kãime* | *tãn_ar_gaižãĩčuose* | *ar_kuĩ * | *tãn_gi.vã.nõ* | *tõiẽ*
*/ jõ. * | *tã.n* | *sã.kõ* | *gi.vã.nõ tõiẽ ãugustã.uskã * //
- 5 V. *tãigi_mã.nõ* | *tã_pavaĩdẽ.ĩ* | *bẽ(c)_sãkãũ* | *mã.nõ tã_pavaĩdẽ.ĩ* |
ne_tõ.ke | *sãkãũ* | *tik_tas_mã.nõ vĩ_rãsi tũ.ri* | *sãkãũ* | *jis_ĩĩgĩ* | *jõ_tẽvũ.*
šãkniš | *tã_matõmã* | *i.rãĩ* | *iš_tõ_ kã.imõ* | *nes_jis iš_kãškũ.r_ tãn* |
ar_jž_damelũ.ĩ | *ar_iš_kãškũ.r_ [tãn* |

Pokalbis vyksta Joniškyje, maisto parduotuvėje. Moterys nepažįstamos. Pirkėja R. kalba apytikriai Rudiškių apylinkių šnekta ir tyčia provokuoja pardavėją N. keisti kodą. Iš pirmo žvilgsnio jokios kodų kaitos čia nėra – atrodo, kad ir R., ir N. laikosi savo pasirinktų kalbos atmainų¹⁵. Tačiau vertas dėmesio vienintelis ryškesnis R. nukrypimas nuo sąmoningai pasirinktos kalbos atmainos – dalelytė *teĩp* sutikimui, pavirtinimui reikšti (6 atkarpa). Senųjų šnektos atstovų šiam reikalui vartojama *jà*, o *teĩp* yra prieveiksmis; *taĩp* jie sako tik oficialiomis aplinkybėmis arba ką nors mėgdžiodami, pašiepdami. Atvykėliai iš kitų vietų ar mokytesni žmonės šaiposi iš joniškiečių dalelytės *jà*, todėl jaunesni jos vengia ir pritarimą, sutikimą reiškia dalelytėmis *teĩp*, *taĩp* arba didžiųjų miestų šnektosios kalbos *jò*.¹⁶ Įdomu, kad pritarinama pardavėjai R. vartoja „prestižiškesnę“ *teĩp*, o kalbėdamasi su savimi – šnektos *jà* (10 atkarpa). Galima manyti, kad čia R. taikosi prie „prestižiškesnės“ N. kalbos¹⁷. Turi įtakos ir pusiau oficiali bendravimo situacija. Vienintelis iš pažiūros ryškesnis N. nukrypimas nuo pasirinktos kalbos atmainos – *aštuóni* 11 atkarpoje, nors šiaip reikėtų įsitikinti, ar toks kirčiavimas nėra jos pačios „norma“.

6 pavyzdys*

1 S. *kaĩp_čej_jom_rė_da?* //

2 N. *dàbà bùz_da_gerėšnĩ | žali švarkaĩ | jùodos kė.lnėšt | mán wa_tàs vairuotĩ
labaĩ.geraĩ \ bėt_wa_tù pažu_rė_kj* //

3 S. *susisžekj | pàlò_pàlòj* //

4 N. *ar_tu_č_e_i(š)_šó_noj | ar_iš_ùšpakałoj | kó_kæ_iš_vidàũzj gùma.* //

5 S. *gaĩ_prò_pàžastĩšj ilė.išĩ ?* //

6 N. *gaĩ_tu_kó_kė.gumike.?* //

7 S. *reĩ.ke_iš_vidàũ.zj bi.ški. [pašàũ.rĩ \]* //

8 N. *[nu_čæ_ma_n_atró.doj | gaĩ_iš_vidàũzj gùma.]* //

9 S. *wa_čej_gàũ_vėřĩ | jėigu_čė_vėřtuòs // šiř.di.gaĩ_nė | gaĩ_rĩ.tòj rĩ.ta.]* //

10 N. *stasė.lĩj | rĩ.tò.išvaràũ. i_šžėũlĩs | vàkarė | grĩ_šũ* //

11 S. *gėrəd | vàkarė* //

¹⁵ Jei taip būtų, turėtume kalbos pasirinkimo modelį: A1 B2 A1 B2 A1 B2... (čia A ir B žymi kalbas, I ir 2 pokalbio dalyvius; žr. Auer, 1998, 7–9). Plg. kitus P. Auerio nustatytus kalbos pasirinkimo modelius: *Ia* A1 A2 A1 A2 // *B1* B2 B1 B2; *Ib* A1 A2 A1 A2 A1 // *B1* B2 B1 B2; *Ila* A1 B2 A1 B2 A1 B2 A1 B2; *Ilb* A1 B2 A1 B2 A1 // A2 A1 A2 A1; *Illa* AB1 AB2 AB1 AB2; *Illb* AB1 // A2 A1 A2; *IV* A1 [B1] A1 (pateikiama pagal Moyer, 1998, 232).

¹⁶ Plg. dar V. samprotavimus apie ja: *dàbař_tai dàuğàũ_kur_tai_bĩ da_pasakàũ | o_aĩkšžėũ tai_tas_jàĩ mán_bũ_dawa | tai_p_kaip_jàũ | kiekvienàm_žò_žũĩ jà_i_jà* //.

¹⁷ Yra tyrimų, rodančių, kad dalelytės, prielinksniai, jungtukai, jaustukai ir pan. gali būti svarbūs kodų kaitos elementai ir patikimi „mišriojo kodo“ rodikliai (Serra, 1998; Maschler, 1998).

[-]

12 S. *kõ* i_ *tuos* šaiūlus? //

13 N. *jà* / šaulei_ *gij* mū_ *su*. *ceñrĩnẽ*. *muñtĩng*. //

Siuvėjas S. ir muitininkas N. (65–70 m., g. Marijampolės rajone) kalbasi S. namuose. Vyrai yra geri pažįstami. Aiškiai matyti, kad abu pašnekovai geba prisitaikyti vienas prie kito. S. vartoja ne kietąjį, o minkštąjį *l* (5 atkarpa), pasako žodį su sveika galūne, neatitraukia kirčio (7 atkarpa). Savo ruožtu jau pačioje pokalbio pradžioje taikosi ir N. (2 atkarpa), prisitaikymo pastangų matyti ir 10 atkarpoje, o 13 atkarpoje N. net pavartoja „neprestizinę“ dalelytę *jà*. Iš šio trumpo pokalbio galima spėti ir S., ir N. laikantis savos prisitaikymo strategijos. Vis dėlto S. labiau linkęs keisti kodą (žr. 5 ir 7 atkarpas) ir 6–8 atkarpose bendraujama N. pasirinkta kalbos atmaina. Bet 9 atkarpoje S. grįžta prie pokalbio pradžioje savo pasirinktos kalbos atmainos. Tai gali būti susiję su pokalbio temos pasikeitimu: 1–9 atkarpų tema „kaip patisyti striukę“, o 9 atkarpoje S. pereina prie naujos temos „kada N. gali atsiimti striukę“.

Iš aptartų pokalbių ištraukų matyti, kad joniškiečiai jaučia savo vartojamų kalbos atmainų skirtumus ir kalbėdami geba pereiti nuo vienos atmainos prie kitos. Toks elgesys gali būti motyvuotas pačių pokalbio dalyvių – taip daroma pašiepiant (2 pavyzdys), mėgdžijojant (3 ir 4 pavyzdžiai), taikantis prie pašnekovo (5 ir 6 pavyzdžiai). Pirmojo pašnekovo (kartais – ir to paties kalbėtojo) pavartoti kitos kalbos atmainos elementai gali paskatinti antrąjį pašnekovą (arba tą patį kalbėtoją) pereiti prie tos atmainos (3 pavyzdžio 11 atkarpa, 5 pavyzdžio 5 ir 6 atkarpos). Tačiau kai kalbos bendruomenės nariams tenka dažnai pereiti nuo vienos kalbos atmainos prie kitos, minėta motyvacija nebetenka sąlygos vadinamajam „mišriajam kodui“ atsirasti¹⁸.

§ 7. Lietuvių kalbininkai yra ne kartą aptarę tarmių niveliacijos priežastis ir bandę parodyti, kaip veikia viena kitą gretimos tarmės, kaip sąveikauja tarmė ir bendrinė kalba (žr. Grinaveckis, 1974; Jonaitytė, 1967; Vitkauskas, 1979; Zinkevičius, 1966, 17–24 ir kt.). Paprastai kalbama apie bendrinės kalbos ar gretimų tarmių įtaką atskiriems kalbos lygmenims ir pateikiama faktų, rodančių jaunosios ir senosios kartos ar kaimo ir miesto gyventojų fonetikos, kirčiavimo, morfologijos, leksikos ir kt. skirtumus. Kai kuriuose darbuose pateikiama konkrečių šnekamosios kalbos pavyzdžių, atskleidžiančių, kaip viename sakinyje ar ilgesnėje teksto atkarpoje susiduria dvi ar kelios kalbos bei kalbos atmainos (žr. Sivickienė, 1979; Vitkauskas, 1979; Čekmonas, 1989; ir ypač Girdenis, 1996). M. Sivickienė ir V. Vitkauskas pateikia pavienių sakinių¹⁹, V. Čekmonas – ilgesnių monologo atkarpų²⁰. Daugiausia

¹⁸ Tokių reiškinų galima aptikti ir nagrinėjant joniškiųjų pokalbius.

¹⁹ *pū_rū* / *kvi_ẽū* - *nabslẽ pi_ mū_ sa* švėksna; *pĩ_les nūor õ_ñdẽns* / *sūsū_ õ_ñtẽs nala_kĩsi* Judrėnai (V Vitkausko pavyzdžiai; autorių transkripcija nekeičiama); *An_ũ mĩ_ẽ zvaop_ãt* - *õ_ kario ligonĩnẽ nãdõ* Kisėlškės, Jonavos raj.; *Hũ zvaop_õ_ãn_õ_ cãna*, *õpav_ũ rizikuosĩm cka_zã_ũ* Užsuliai, Jonavos raj. (M. Sivickienės pavyzdžiai).

šios rūšies pavyzdžių galima rasti A. Girdenio užrašytuose tirkšliškių pokalbiuose²¹. Čia (dažniausiai pamėgdžiojant, pašėpiant, cituojant kitaip kalbančius ar taikantis prie „prestižiškesnės“ kalbėsenos) įsipina telšiškių šnekotos ir bendrinės kalbos lyčių, atsiranda kitų kalbų intarpų.

§ 8. Pokalbio kodų kaitos tyrimai teikia galimybių naujai nagrinėti kalbų ar kalbos atmainų sąveiką ir ieškoti tos sąveikos dėsningumų. Remiantis nuoseklia pokalbių analize ir atsivėlgiant į jų aplinkybes galima bandyti atskleisti, kaip ir kodėl žmonės taiko savo kalbą prie pašnekovų ar laikosi savo pasirinktos kalbos atmainos. Svarbu tai, kad čia siekiama aprašyti ne, tos sąveikos padarinius, bet patį jos mechanizmą. Lietuvoje tokio pobūdžio tyrimų kol kas nebuvo. Vertėtų pokalbio kodų kaitos teorijos aspektu patyrinėti tarmių ir kalbų sąveiką, tarmių ir bendrinės kalbos santykius, miestų gyventojų kalbą.

CONVERSATIONAL CODE-SWITCHING IN THE SPOKEN LANGUAGE OF THE INHABITANTS OF JONIŠKIS

Summary

The article deals with some problems of code-switching theory. It also focuses on the following issues:
1) the concept and definition of the phenomenon in Lithuanian linguistic literature,
2) the recent trends of code-switching researches (attention is focused on conversational code-switching analysis),
3) the possibility to use modern code-switching theories and methods of research investigating spoken Lithuanian (especially in urban multidialectal and multilingual communities, rural areas of dialect or language contact, also interrelations of dialects and the standard language).

The author analyses some short conversations in order to reveal code-switching between two varieties of spoken Lithuanian: the dialect and urban spoken language.

LITERATŪRA

Alfonzetti G., 1998, The Conversational Dimension in Code-Switching Between Italian and Dialect in Sicily. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 180–211.

Alvarez-Caccamo C., 1998, From 'Switching Code' to 'Code-Switching': Towards a Reconceptualization of Communicative Codes. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 29–48.

Auer P., 1998, Introduction: *Bilingual Conversation Revisited*. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 1–24.

²⁰ *ḡs'apsūn'a Būi būlō Kōyno / zvalū Kāynas / a c'ā l'āḡk'ija jau būno Kautā'l'išk'ə s [...]* *l'āḡk'išk'ai kalba to varšavūki / pal'ūku zūčy / ny i vajavūni Kōyna z Varšavoj / (46).*

²¹ Pavyzdžiai: A. [...] *ūšj neješv' nu_konsērvu // M. no_īdēkūdi neva'ḡg'is'v' // A. no_ḡēkrā, neva'ḡg'is'v' // (303).*

Ačiū prof. habil. dr. B. Stundžiai ir doc. dr. M. Ramonieniui už parūpintą literatūrą ir prof. habil. dr. A. Girdeniui už pastabas ir patarimus.

Bell, 1980 – Белл Р. Т. Социоллингвистика: Цели, методы, проблемы. Москва: Международные отношения.

Čekmonas, 1988 – Čekmonas В. Функционирование языков и билингвизм (На материале рамашанских говоров). – LKK, t. 27, 37–54.

Franceschini R., 1998, Code-Switching and the Notion of Code in Linguistics: Proposals for a Dual Focus Model. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 51–72.

Girdenis A., 1996, Taip šneka tirkšliškiai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Grinaveckis V., 1974, Žemaičių miestų interdialektų fonetinės ypatybės. – Lietuvos TSR Mokslo Akademijos darbai. Serija A, t. 1 (46), 129–139.

Grumadienė L., 1996, Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. – LKK, t. 36, 190–198.

Hymes D., 1974, Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Jonaitytė A., 1967, Tarmių sąveikos ir niveliacijos reiškinių šiaurės vakarų aukštaičių šnektose. – Lietuvių kalba tarybiniais metais. Vilnius: Mintis, 179–194.

Kaikarytė A., 1998, Joniškio miesto šnekamoji kalba (sociolingvistinis ir aksiologinis aspektas): Bakauro darbas. Vilnius: VU.

Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė (Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Li Wei, 1998, The 'Why' and 'How' Questions in the Analysis of Conversational Code-Switching. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 156–176.

Mmrinkevičienė R., 1994, Gyvosios kalbos etnografija. – Sociolingvistika ir kalbos kultūra / Vilnius: Gimtoji kalba, 47–54.

Maschler Y., 1998, On the Transition from Code-Switching to a Mixed Code. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 125–150.

Moyer M. G., 1998, Bilingual Conversation Strategies in Gibraltar. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 215–234.

Myers-Scotton C., 1993, Social Motivations for Codeswitching. Oxford: Clarendon Press.

Navickaitė-Boreikienė O., 1971, Rudiškių tarmės fonetika: Diplominis darbas. Vilnius: VU.

Pažūsis L., 1980, Kodo keitimo lingvistiniai aspektai. – Kalbotyra, t. 31(3), 22–33.

Schiffrin D., 1987, Discourse Markers. Cambridge: Cambridge University Press.

Serra C. O., 1998, Discourse Connectives in Bilingual Conversation: The Case of an Emerging Italian-French Mixed Code. – Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity / Ed. by P. Auer. London, New York: Routledge, 101–122.

Sivickiene, 1979 – Сивичкене М. О двуязычии сельского русского населения Литовской ССР. – LKK, t. 19, 59–66.

SKK – Sociolingvistika ir kalbos kultūra / Ats. red. A. Girdenis. Vilnius: Gimtoji kalba, 1994.

Spolsky's B., 1994, Dvikalbystė. – Sociolingvistika ir kalbos kultūra / Vilnius: Gimtoji kalba, 75–83.

Vitkauskas V., 1979, Socialinių faktorių įtaka tarminei leksikai. – LKK, t. 19, 111–116.

Vogt H., 1954, 'Language Contacts'. – Word, vol. 10 (2–3), 365–374.

Zentella A. C., 1990, Integrating Qualitative and Quantitative Methods in the Study of Bilingual Code Switching. – Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 583: The Uses of linguistics / Ed. by E. H. Bendix, 75–92.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Vilniaus universitetas
Baltų filologijos katedra

[Iteikta
1998 m. gruodžio mėn.